

ФЕДЕРАЦІЯ ПРОФСПЛОК УКРАЇНИ

**АКАДЕМІЯ ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН
І ТУРИЗМУ**

**ТРАНСФОРМАЦІЯ
ТРУДОВИХ ВІДНОСИН
ТА ПРОФСПЛКОВОГО РУХУ
У ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ
КРАЇНАХ**

Колективна монографія

Київ – 2023

УДК 331.101:105.44

T-65

Авторський колектив: д. н., проф. Н. Арабаджийський (Республіка Болгарія) (3.2); к. н. держ. ур, доц., Н. В. Балашова (1.3); докт., доц. І. Банкова (Республіка Болгарія) (2.5); докт., доц. Г. Бучюнас (Республіка Литва) (2.2); д. н. держ. упр., проф. Ворона П. В. (2.6); канд п. н., доц. Ворона Л. І. (2.6); к. н. д. упр., доц., Качан Я. В. (Вступ, 1.1, 3.1, Висновки), к. н. держ. упр., доц. Красівський Д. О. (2.1); д. н. держ. упр., проф. Лахижа М. І. (Вступ; 1.2; 2.3; 3.1 Висновки), к. н. держ. упр., доц. Сухомлин В. Б. (Вступ, 3.1., Висновки).

Рецензенти:

Драгомирецька Наталія Михайлівна, д. н. держ. упр., професор, професор кафедри соціально-гуманітарних наук Навчально-наукового інституту публічної служби та управління Національного університету «Одеська політехніка»;

Лозинська Тамара Миколаївна, д. н. держ. упр., професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування Полтавського державного аграрного університету.

T-65 Трансформація трудових відносин та профспілкового руху у посткомуністичних країнах/ за наук. редакції докт. н. держ. упр., проф. М. І. Лахижі; к. н. держ. упр., доц. Я. В. Качан та; к. н. держ. упр., доц. В. Б. Сухомлина. Київ, 2023. 310 с.
ISBN 978-966-654-699-2

Рекомендовано до друку Вченою радою Академії праці, соціальних відносин і туризму (протокол № 6 від 28.02.2023 року)

Колективна монографія видається в межах виконання кафедрою публічного управління та публічної служби загальноакадемічної теми «Ринок праці і розвиток профспілкового руху»

(затверджено Вченою радою Академії праці соціальних відносин і туризму. Протокол № 4 від 09.12.2021 року.).

Розповсюджувати та тиражувати без офіційного дозволу АПСВТ забороняється.

У колективній монографії розглянуто становлення та розвиток трудових правовідносин у посткомуністичних країнах та роль у цьому процесі професійних спілок. Автори – вчені із Республіки Болгарія, Республіки Литва та України досліджують теоретичні засади реформ та їх практику на прикладі Болгарії, Литви, Польщі та України.

У науковий обіг в Україні уведено нормативно-правові акти та наукову літературу посткомуністичних країн. Активно використано також матеріали соціологічних досліджень та інформацію ЗМІ, які дозволили авторам адекватно оцінити шляхи оптимізації трудових відносин в посткомуністичних країнах, стан та тенденції змін на ринку праці, сприяння продуктивній зайнятості населення та роль у цих процесах професійних спілок.

Видання рекомендується науковим працівникам, викладачам та студентам вищих навчальних закладів та практикам.

ISBN 978-966-654-699-2

УДК 331.101:105.44

© Колектив авторів, 2023

© АПСВТ, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН	7
1.1. Теоретико-методологічні засади державної політики у сфері трудових відносин (<i>Качан Я. В. – Академія праці, соціальних відносин і туризму, Україна</i>)	7
1.2. Трансформація трудових відносин в процесі 7 посткомуністичних перетворень: теоретичні засади (<i>Лахижа М. І. – Академія праці, соціальних відносин і туризму, Україна</i>)	37
1.3. Місце відновлення трудового потенціалу країни у процесі реалізації державної політики зайнятості (<i>Балашова Н. В. – Академія праці, соціальних відносин і туризму, Україна</i>)	59
<i>Список використаної літератури та інших джерел</i>	<i>79</i>
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИКА ВИРОБЛЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН У ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ КРАЇНАХ.....	85
2.1. Колективні переговори як інструмент державної політики у сфері трудових відносин: досвід країн ЄС (<i>Красівський Д. О. – Академія праці, соціальних відносин і туризму, Україна</i>)	85
2.2. Genesis of labor law in the Republic of Lithuania (<i>Gediminas Vuciunas – Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania</i>)	112
2.3. Практика посткомуністичної трансформації трудова відносин в Республіці Польща (<i>Лахижа М. І. – Академія праці, соціальних відносин і туризму, Україна</i>)	144
2.4. Роль центрів зайнятості в реалізації державної політики у сфері трудових відносин (<i>Іванов А. В. – Бучанська філія Київського обласного центру зайнятості, Україна</i>)	159
2.5. Екологічна політика Болгарії в контексті зеленого переходу та циркулярної економіки (<i>Іванка Банкова – Університет прикладних наук «Черноризець Храбар», Варна, Болгарія</i>)	190
2.6. Досвід застосування проектно-програмного підходу до формування регіональної освітньої політики областей (<i>Ворона П. В. – військовослужбовець, Україна; Ворона Л. І. – військовослужбовець, Україна</i>)	198
<i>Список використаної літератури та інших джерел</i>	<i>251</i>

РОЗДІЛ 3. ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ У ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ КРАЇНАХ	265
3.1. Роль професійних спілок у посткомуністичній трансформації: історіографічні аспекти (<i>Сухомлин В. Б., Лахижа М. І., Качан Я. В. – Академія праці, соціальних відносин і туризму, Україна</i>)	265
3.2. Роль профспілкових організацій в поліційних службах Республіки Болгарія (<i>Ніколай Арабаджийський – Новий болгарський університет, Республіка Болгарія</i>)	274
3.3. Трансформація профспілкового руху в Польщі у посткомуністичний період (<i>Лахижа М. І. – Академія праці, соціальних відносин і туризму, Україна</i>)	290
Список використаної літератури та інших джерел	303
ВИСНОВКИ	307
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	309

РОЗДІЛ 3. ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ У ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ КРАЇНАХ

3.1. Роль професійних спілок у посткомуністичній трансформації: історіографічні аспекти (Сухомлин В. Б., Лахижа М. І., Качан Я. В. – Академія праці, соціальних відносин і туризму, Україна)

Посткомуністична трансформація є надзвичайно складним явищем, закономірності якого полягають у переході від планової економіки та тоталітарної системи до ринкової економіки і демократії.

Перехід до ринкової економіки передбачає відновлення інституту приватної власності, формування та розвиток ринку праці, зміни ролі держави та недержавних інституцій у його регулюванні.

З точки зору науки державного управління суттєвий інтерес представляють питання державного регулювання ринку праці та механізми врахування нею інтересів як працівників, так і роботодавців. Одним із таких механізмів є професійні спілки, роль яких у процесах посткомуністичної трансформації була різною в різних країнах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про значну увагу українських авторів до вивчення ролі профспілок у реформуванні ринку праці. Їх узагальнення уже неодноразово здійснювалися у монографіях та дисертаційних роботах, серед яких варто виділити як найбільш ґрунтовні праці Г. Добровольської (історичні науки), О. Піфка (юридичні науки) та О. Тупиці (політичні науки).

Мета нашого дослідження полягає у систематизації наукових досліджень ролі профспілок у посткомуністичній трансформації трудових відносин в Україні. Автори не

ставили завдання виявити та охопити всі наявні публікації, оцінюючи його як малореальне. Більш важливим видається аналіз основних підходів до оцінки профспілкового руху в Україні для виявлення його позитивних рис та недоліків, що можливо на основі аналізу найбільш відомих публікацій.

Методологія дослідження передбачає комплексний системний підхід, як невід'ємну частину діалектичного методу. Автори намагалися поєднати структурний аналіз з конкретно-історичним і компаративістським підходом. Важливо відзначити також необхідність врахування публікацій у засобах масової інформації, які значно розширюють амплітуду оцінок ролі та діяльності профспілок, подаючи емоційні критичні чи схвальні матеріали.

Збір матеріалів для нашого дослідження здійснювався шляхом аналізу каталогів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, матеріалів бібліографічних збірників та інформації, розміщеної в мережі Інтернет

Проблематика ролі профспілок у посткомуністичній трансформації трудових відносин в Україні викликає значний науковий інтерес і може оцінюватися за наявними публікаціями. На наш погляд, актуальність та вага проблеми яскраво проявляються у кількості наукових публікацій, як її розкривають. Для зручності систематизації доцільно виділити дисертаційні дослідження, монографії, наукові статті та матеріали науково-практичних конференцій.

Наукові конференції, присвячені діяльності профспілок ініціювалися в основному Федерацією профспілок України до певних історичних дат чи науковими закладами, що перебувають під її впливом. Прикладом може бути міжнародна науково-практична конференція з нагоди 200-річчя створення першої профспілкової організації на українських землях (м. Львів, 2017 р.) [18] та конференції на тему «Роль профспілок у захисті людини праці. Дотримання прав і гарантій діяльності профспілок у сучасних умовах». Так, на конференції 2020 року після роботи двох панельних дискусій – «Роль профспілок у громадянському суспільстві» та «Про

права і гарантії діяльності профспілок» учасники конференції прийняли Рекомендації, де зазначили, що «тільки об'єднані спільною метою, організовані і згуртовані профспілки можуть стати реальним, впливовим суб'єктом соціального діалогу в країні та європейській спільноті, а спільні і результативні дії профспілок та влади – зможуть забезпечити гідний рівень життя людини праці» [7].

У Харківському національному університеті внутрішніх справ регулярно проводяться науково-практичні конференції на тему «Проблеми розвитку соціально-трудова прав та профспілкового руху в Україні» [35].

Ініціатором і головним організатором багатьох конференцій з питань оптимізації трудових відносин стала Академія праці, соціальних відносин та туризму (Академія). В рамках комплексних наукових тем Академії «Соціально-економічні основи праці в умовах глобалізаційних трансформацій» та «Ринок праці і розвиток профспілкового руху» реалізується 11 кафедральних тем, серед них й наукова тема кафедри публічного управління та публічної служби «Модернізація ринку праці та роль в цьому процесі профспілкового руху».

З 2014 року в Академії проведено близько 30 науково-практичних конференцій, серед яких варто виділити конференції на тему «Історія, сучасний стан та перспективи профспілкового руху у світі». Учасники конференцій представили свої наукові дослідження з історії та розвитку профспілок в Україні, Швеції, США, Німеччині, Польщі та інших країнах. Зокрема, під час конференцій розглядалися наступні аспекти діяльності профспілок: проблеми мотивації профспілкового членства, особливості профспілкового навчання, колективно-договірне регулювання соціально-трудова відносин в Україні, проблеми та перспективи студентського самоврядування та студентських профспілок, основні напрями сучасної правозахисної діяльності профспілок, роль профспілок у національно-патріотичному вихованні підростаючого покоління та багато інших. Збірники матеріалів конференцій доступні на сайті Академії [25].

Суттєве значення, на нашу думку, має також проведення тематичних круглих столів до участі в яких зазвичай залучаються практики з різних секторів економіки, діячі профспілкового руху, вчені.

Проблематика профспілок розглядається у дисертаційних роботах 1991–2022 рр. з різних наукових галузей, що представлено нами у табл. 3.1.

Таблиця 3.1.

Проблематика профспілок у дисертаційних роботах 1991–2022 рр.

Галузь науки	Кількість дис. докт./к.н	Прізвища авторів	Тематика досліджень
історія	3/11	Берест І. Р., Бондарчук М. П., Вітенко З. Р., Головко С. Г., Горлянський С. П., Добровольська Г. О., Докашенко В. М., Євсюкова Н. В., Концур В. В., Мовчан О. М., Сопелкін І. С., Стоян Г. О., Телегуз А. В., Щеблюк С. Г.	Профспілки України у ХІХ–ХХ ст., профспілки в умовах тоталітарної системи, зарубіжні профспілки, міжнародні зв'язки профспілок, документи профспілок, політична діяльність профспілок, профспілки в системі ідеологізації України, конституційно-правове регулювання,
право	2/16	Білоус А. М., Веприцький Р. С., Клименчук Н. М., Короленко В. М., Лисяк О. І., Піфко О. О., Соловійов О. М., Соломінчук В. В., Сорочишин М. В., Трунова Г. А., Фоменко М. В., Цесарський Ф. А., Циганчук Н. А., Чумаченко І. М., Шакірова А. Ю., Шишлюк В. Р., Щотова Ю. М., Яковлев О. А.	Правове регулювання порядку створення і діяльності профспілок, статус профспілок, колективні угоди, представницькі функції профспілок, право власності профспілок, соціальний діалог, соціальне партнерство, захисна функція профспілок, функції профспілок при укладенні колективних договорів і угод, правовий механізм реалізації функцій профспілок, розірвання трудового договору, профспілки в країнах ЄС, участь профспілок у розбудові держави

політо- логія	2/2	Міхейченко В. М., Рибалка Г. Г., Тупиця О. Л., Цвях В. Ф.	Вплив профспілок на процеси прийняття політичних рішень, профспілки та політична система, профспілки і громадянське суспільство, соціальне партнерство
еконо- міка	/2	Колосок А. М., Соколов Д. Є.	Соціальне партнерство, регулювання соціально- трудових відносин,
педаго- гіка	/1	Якібчук М. І.	Формування управлінської культури керівників профспілкових організацій

Джерело: сформовано авторами

Серед інших варто виділити дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук «Професійні спілки України (1997–2002 рр.)» Г. О. Добровольської, яку було виконано на кафедрі соціально-гуманітарних дисциплін та профспілкового руху Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України та захищено у 2008 році [8].

Можна відзначити значну увагу автора до характеристики джерел (нормативно-правові акти, документи Федерації профспілок України, її членських організацій, матеріали офіційної статистики Державного комітету статистики України, результати соціологічних досліджень) та літератури.

Обраний дисертантом напрям дослідження органічно доповнював наукову тему «Соціальна держава: історичний досвід та реалії України», яка розроблялася в той час в Академії. Об'єктом дослідження була Федерація профспілок України (ФПУ), її членські організації, оскільки серед усіх існуючих в Україні професійних організацій, саме це об'єднання було найпотужнішим та найвпливовішим громадським об'єднанням, носієм профспілкового досвіду та традицій. Предметом вивчення стали основні напрями, форми та методи діяльності Федерації профспілок України, її членських організацій.

У дисертації показано вплив профспілок на економічну політику держави. Особливу увагу приділено впливу профспілкових організацій на підвищення рівня соціальної захи-

щності людей найманої праці та членів їх сімей. Автор окреслив позицію профспілок щодо глобалізаційних процесів в Україні.

Серед дисертаційних досліджень у сфері юридичних наук особливої уваги заслуговує комплексна праця О. Піфка «Конституційно-правові засади організації та діяльності професійних спілок в Україні та країнах ЄС: порівняльно-правове дослідження» у якій здійснено порівняльно-правовий аналіз конституційно-правових засад організації та діяльності профспілок в Україні та окремих країнах ЄС [33].

Варто зауважити, що дана таблиця не охоплює всіх дисертаційних робіт, у яких розкривається роль профспілок у суспільно-політичному житті країни. Проте з неї можна судити, що основна частина досліджень проведена у сфері юридичних та історичних наук. Помітно також практичну відсутність дисертаційних досліджень у сфері науки державного управління та економіки, хоча нагальна необхідність таких досліджень відчувається у зв'язку з демократизацією суспільства, зміною відносин власності, декларуванням публічності влади, виникненням ринку праці та радикальними змінами у сфері трудових відносин. Актуальними видаються й порушені та частково розкриті у дисертації О. Піфка питання використання закордонного досвіду профспілкової діяльності.

Місце профспілок у політичній системі, специфіку взаємодії в сучасному суспільстві розкриває політолог О. Тупиця [40].

У значній частині дисертаційних досліджень, не включених нами до таблиці, роль профспілок розглядається побіжно, наприклад, як інституту громадянського суспільства, форми громадських об'єднань тощо (О. Ващук, Є. Додіна, В. Дорофеева, А. Мерник, С. Соха, С. Третяк та інші).

Варто відзначити також напрацювання вітчизняних вчених у вигляді монографій, посібників, методичних матеріалів. Окрім публікацій монографій вже названих нами докторських дисертацій, доцільно назвати низку монографій,

присвячених історії українських профспілок (П. Бондарчук, М. Головка, В. Докашенко, М. Журба, В. Концур, О. Мовчан, О. Реєнт, Г. Стоян).

Частина монографій та посібників висвітлює окремі напрями діяльності профспілок: у політичних викликах незалежної України (Н. Євсюкова) [10], у медичній галузі (Т. Казаріна) [19], освіті (О. Комарніцький) [22] та інше.

Правове регулювання здійснення представницької функції профспілок в Україні висвітлюють В. Короленко [26] та А. Слюсар [39].

Соціальну роль профспілок розкрили М. Семикіна, М. Сорочишин, В. Цвих, Ю. Щотова та інші.

Слід також виділити публікації О. Петроє, яка досліджуючи соціальний діалог як інститут державного управління, розглядає профспілки як важливу складову його структури. Найбільшими досягненнями у розбудові інституту профспілок за період незалежності О. Петроє вважає «визначення профспілок як організації із захисту інтересів найманих працівників; роздержавлення профспілок, започаткування опозиції владним структурам і роботодавцям; нове політичне самовизначення профспілок у суспільстві (проголошення нейтральності профспілок щодо політичних партій, рухів, об'єднань та організацій; співробітництво з партіями лише з конкретних питань захисту соціально-економічних інтересів найманих працівників); зміна централістської структури профспілок України на федеративну; визнання конфедеративності й плюралізму профспілкового руху; вивільнення профспілок від реалізації невластивих їм як громадським організаціям повноважень, відмежування від невластивих функцій, форм і методів роботи; застосування принципів соціального діалогу у взаємовідносинах з роботодавцями та виконавчою владою» [32, с. 37].

У наведених нами публікаціях та у переважній більшості присвячених діяльності профспілок статей автори намагаються показати їх значення для становлення нових трудових відносин, змальовуючи їх в основному з позитивної

сторони. Певним винятком можна вважати монографію Ю. Михальського та М. Дубровського, які зробили спробу розкрити вплив корупції на ідеологію профспілкового руху в Україні [30].

Характерно, що ця та кілька інших публікацій Ю. Михальського з тематики протидії корупції вийшли у виданні Профспілки правознавців.

Водночас у публіцистиці досить часто зустрічаються критичні матеріали. Критика роботи профспілок в Україні проводиться за кількома напрямками. Основними є особливо характерне для початку 1990-х років звинувачення профспілок у заполітизованості діяльності та звинувачення у присвоєнні державної власності, «прихватуванні» профспілкового майна, тиску на незалежні профспілки тощо.

Навіть на початку ХХІ століття такі звинувачення траплялися досить часто. Так, С. Грабовський у 2008 році назвав українські профспілки «напівфантомною реальністю», відзначаючи факт існування профспілок, їх розгалуженість, участь в організації протестних заходів, водночас критикуючи профспілки за «не надто ефективну щодо захисту прав трудящих діяльність», імітацію бурхливої діяльності: «Незалежні ж профспілки зазнають шаленого тиску як з боку «традиційної» ФПУ, так і з боку роботодавців, яким вигідно мати лише «кишенькові» профспілки або не мати їх взагалі» [5].

В. Шкробанець у статті 2015 року відмічав: «В умовах незалежної України профспілки здебільшого залишилися тим суспільним інструментом, яким вони були у всі часи свого існування більшовицько-російської окупації, а саме – школою комунізму. Так її «охрестив» Ульянов – Ленін у квітні 1920 року в праці «Дитяча хвороба лівизни в комунізмі». В СРСР вони були інститутом контролю та впливу на широкі маси населення, допоміжною структурою партійного апарату. В умовах незалежності України не дивлячись на те, що профспілкам, як громадським організаціям законодавством держави чітко відведена роль у виробничих відносинах,

визначено поле діяльності, однак профспілкові організації за радянською звичкою часто діяли як наглядові, а то і каральні органи. Керівництво «офіційних» профспілок завжди легітимувало політику влади, стримувало, всіляко нейтралізувало протести українців проти соціальної несправедливості. Тож не дивно, що «профспілкових босів», таких як Олександр Стоян і Василь Хара, обирали до парламенту за списками Партії регіонів».

О. Мошенський, аналізуючи в 2018 році роль профспілок у розбудові громадянського суспільства в Україні, відзначав значне зниження ролі профспілок на підприємствах. «Профспілки майже усунулися від активної, неформальної участі в укладанні колективних договорів, не здійснюють моніторингу виконання вже укладених договорів. За даними деяких спеціалістів потенційні можливості колективних договорів виконуються роботодавцями сьогодні лише, приблизно, на 30%. Це, зокрема, можна пояснити й тим, що у психології працівників не відбулося кардинальних змін щодо їх участі в управлінні виробництвом, щодо усвідомлення ними необхідності більш активно відстоювати свої соціально-економічні права. Профспілки, зі свого боку, не проводять належної роз'яснювально-просвітницької та організаційної роботи в трудових колективах, їхнього голосу майже не чути в засобах масової інформації» [17, с. 329–330].

На думку цього автора «сьогоднішні українські профспілки перетворилися на абсолютний анахронізм і потребують або докорінного реформування, або повної ліквідації».

В той же час, помітні і позитивні оцінки профспілок, включаючи їх офіційну оцінку. Так, на сайті Міністерства юстиції України розміщена стаття А. Мішенкова, у якій відзначається, що «профспілка – це могутній покровитель, який здатний надати кваліфіковану юридичну допомогу, захистити права працівників в усіх судових інстанціях та суттєво впливати на соціальну політику підприємства» [18].

Очевидно, що дискусія у засобах масової інформації може продовжитися на науковому рівні.